

Т. В. Горохова, Л. Ш. Маматова, Г. М. Мутерко

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЛІДАРНОЇ ЕКОНОМІКИ

В період економічної кризи загострюються соціальні проблеми, вирішення яких стає важливим етапом існування суспільства, що в свою чергу формує ціннісне значення соціального підприємництва.

Зростання проблем бідності та соціальний занепад суспільства, розвиток депресивних регіонів, новітніх форм солідарності стосовно захисту навколошнього середовища й освіти вимагає формування відповідної солідарної економіки.

Підприємства, в діяльності яких головними принципами є соціальна, економічна й екологічна солідарність, сприятливо впивають на економічний розвиток і вирішення багатьох соціально-екологічних проблем. Саме соціальне підприємництво є базисом для створення інновацій в бізнес-середовищі, підтримання громадської позиції, суспільної солідарності, що виступають передумовами швидкого виходу країни з кризи.

Дослідженням проблем соціального підприємництва присвятили свої наукові праці зарубіжні та вітчизняні вчені, зокрема: А. Корнєцький, М. Гончарова, В. Назарук, В. Кудлай, К. Смаглій, Б. Дрейтон, Ж. Сей, Й. Шумпетер, П. Друкер, Д. Робінсон.

Метою дослідження є визначення основних шляхів розвитку соціального підприємництва в Україні як елемента солідарної економіки.

Дефініція «соціальне підприємництво» вперше згадується у наукових роботах Б. Дрейтона у 1972 р., який наголошує на інноваційному підході, завдяки якому індивідууми мають можливість вирішити ключові соціальні проблеми, що постають перед суспільством [18]. Б. Дрейтон зауважує, що соціальне підприємництво є найважливішим інструментом соціально-економічного розвитку слаборозвинутих країн, країн, що розвиваються, та розвинутих країн. Соціальне підприємництво виступає рушійною силою для адаптаційних дій суспільства в умовах кризових явищ у економіці країни [18].

Д. Норт визначив, що «адаптивна ефективність» підсилюється при «декентралізованому прийнятті рішень, що дозволяє суспільству максимально направляти потенціал на визначення альтернативних способів вирішення проблем» [20].

Саме тому існуючі концепції соціального підприємництва стрімко розповсюджуються в сфері створення соціальної цінності та виступають засобом

пошуку рішень соціальних проблем і задоволення потреб суспільства за рахунок існування венчурного підприємництва та неприбуткових організацій.

Поняття «соціальне підприємництво» розглядалося в працях Ж. Б. Сея, Й. Шумпетера та П. Друкера, які визначали його як традиційне підприємництво, спрямоване на отримання прибутку, для якого характерна благодійна діяльність при вирішенні соціальних проблем суспільства, що з урахуванням найкращих властивостей сприятиме формуванню позитивних соціальних зрушень [3].

Найбільш поширені дефініції «соціальне підприємництво» наведена Грегорі Дізу, який вклав у зміст цього поняття 5 загальних факторів:

- 1) акцентування діяльності на місії сприяння створенню соціальної цінності (блага);
- 2) пошук, визначення та впровадження нових методів для досягнення місії;
- 3) процес постійного впровадження інновацій, процесу адаптації та навчання;
- 4) акцентування на активних діях, а не тільки на ресурсній логістиці;
- 5) суттєва відповідальність компанії за вплив своєї діяльності перед стейкхолдерами [17].

Таким чином, головною ознакою соціального підприємництва є чітке визначення місії соціального спрямування для вирішення суспільних проблем з використанням існуючих бізнес-моделей та створення інноваційних бізнес-структур.

Метою соціального підприємництва стає можливість впровадження ефективних змін в існуючий соціальний стан країни на основі створення потрійного соціально-економіко-екологічного ефекту. Тобто ефективність проявляється в досягненні соціальних змін, формуванні незалежності та прибутковості діяльності, що в свою чергу дозволяє використання екологічних ресурсів, матеріалів, формування відповідних програм з ресурсозбереження й енергозбереження.

Наявність існуючих досліджень стосовно терміну «соціальне підприємництво» доводить, що це поняття необхідно розглядати з точки зору двох складових: «соціальне» та «підприємництво».

В українській науці поняття «соціальне підприємництво» є достатньо новим, що свідчить про наявність проміжного значення цього терміну, яке знаходиться між традиційним розумінням підприємницької діяльності та благодійністю. Так, соціальне підприємництво відрізняється від сфери благодійності наявністю комерційного напряму діяльності, а від сфери традиційного підприємництва соціальною спрямованістю на зміни при вирішенні соціальних потреб. Саме тому доцільно зазначити, що складова «соціальне» є визначенням виду підприємницької діяльності, а термін «підприємництво» характеризується

як масштабні трансформаційно-позитивні дії, що в майбутньому будуть мати вплив на суспільство через свої цінності. Це означає наявність використання інноваційних підходів в формуванні конкурентних переваг на ринку та забезпечення прибуткових результатів для інвесторів. Головною цінністю у діяльності соціального підприємства стає соціально вразливе населення.

Джефрі Робінсон розглядає соціальне підприємництво (комерційної та некомерційної структури) з двох сторін: «я визначаю соціальне підприємництво як процес, що включає в себе виявлення конкретної соціальної проблеми і конкретні методи її вирішення, оцінку ступеня соціального впливу, бізнес-моделі і стійкості проекту, а також створення комерційної структури (орієнтованої на виконання соціальної місії) або некомерційної структури (виконує бізнес-завдання), що забезпечує подвійний (або потрійний) результат, тобто результат економічний, соціальний та екологічний» [12].

Можна зробити висновок, що соціальне підприємництво формує специфічні бізнес-риси соціального сектору країни та виступає результатом комплексного і складного підходу до поєднання визначених економічних та соціальних систем, що дозволить максимально ефективно отримати стійку соціальну цінність без оцінки розмірів прибутку.

Узагальнюючи дослідження науковців стосовно вивчення терміну «соціальне підприємництво», авторами надано власне його визначення – підприємницька діяльність з використанням і впровадженням нових аспектів формування ефективного ринкового, соціального, екологічного й інноваційного функціонування, які забезпечують можливість створення відповідного стійкого балансу взаємодії зі стейххолдерами та формування умов для розвитку економіки солідарності. Використання підприємницьких підходів у вирішенні соціальних проблем визначає соціальне підприємництво як новий рівень розвитку країни.

Слід відмітити, що у розвинених країнах соціальне підприємництво притаманне малому та середньому бізнесу, який безпосередньо впливає на процеси працевлаштування та розвитку соціально-економічних систем; а отже для України ця модель повинна бути пріоритетною.

Згідно з даними аналізу, який проведено Європейською комісією у 2018–2019 рр., в Європі функціонують 2 мільйони соціальних підприємств (10 % від загального бізнесу Європи), на яких працюють понад 11 мільйонів працівників (6 % працюючих осіб у регіоні).

Кооператив є основною організаційно-правової форми, що притаманна соціальним підприємствам країн ЄС (Португалія – «кооперативи соціальної солідарності», Франція – «соціальні кооперативи колективної власності», Італія – «соціальні кооперативи», Іспанія – «кооперативи соціальних ініціатив» тощо),

або компаніям (Великобританія – «компанії, що працюють в інтересах громади», Бельгія – «компанії соціальної мети») [10].

Європейська комісія відокремлює 4 базові сфери, в яких функціонують соціальні підприємства [19]:

1) робоча інтеграція – інтеграція й адаптація людей з обмеженими можливостями та безробітних через процеси навчання;

2) надання соціальних послуг – добробут, медична допомога та медичні послуги, захист здоров'я, освіта і професійне навчання, послуги з догляду за дітьми, послуги для людей старшого віку та/або допомога малозабезпеченому населенню;

3) розвиток регіону-присутності у депресивних районах – соціальне підприємництво у віддалених районах, схеми розвитку/відновлення мікрорайонів в міських адміністративних одиницях, допомога у розвитку та співпраця з іншими країнами;

4) інше, що включає захист навколошнього середовища, переробку сільськогосподарської продукції, мистецтво, культуру та спорт, збереження історичних пам'яток, науково-дослідні процеси й інновації, права людини, захист споживацьких прав та ін.

Соціальне підприємництво в Європі має регіональні особливості та чітко зазначену соціальну мету, на досягнення якої інвестують значну частину прибутку. Наприклад, соціальні підприємства Німеччини спрямують вирішенню проблем біженців і мігрантів, безробітної молоді, людей з інвалідністю тощо. Зокрема, міжнародна платформа Кірон надає біженцям можливість дистанційно отримати освіту або підвищити кваліфікацію. Більше 20 років у Німеччині працює організація Social Impact, що має за мету підтримку соціального підприємництва та позиціонує себе як «агентство соціальних інновацій». У 2011 р. компанія запровадила стартап програму Social Impact labs, яка є платформою для соціальних підприємців і фрілансерів. Фандрайзинг соціальних підприємств у Німеччині здійснюється за рахунок кредитів федеральних банків, інвестицій венчурних фондів, краудфандингу та донатування. Таким чином, Німеччина нараховує приблизно 100 тисяч соціальних підприємств, на яких працюють 2,5 млн працівників, що у три рази перевищує показник у галузі автовиробництва, де працює 750 тисяч працівників [6].

Лідером європейського регіону в розвитку соціального підприємництва є Велика Британія, де у 1884 році виникли перші соціальні підприємства (на даний час їх кількість становить майже 70 тисяч). На цих соціальних підприємствах працюють майже 2 млн британців (3 % населення країни) [5]. Кожний п'ятий соціальний бізнес має річний обіг більше 1 млн фунтів, а загальний

внесок в економіку країни складає понад 24 млрд фунтів стерлінгів (майже 9 % ВВП країни). Соціальні підприємства Великої Британії функціонують у багатьох секторах економіки країни: транспорт, будівництво, торгівля, переробка відходів, харчування, «зелена енергетика» та навіть театр і мистецтво. За даними проведеного аналізу, у 2018 році 68 % соціальних підприємств Великої Британії підтримують населення з вразливих груп, 44 % працевлаштовують людей з вразливих груп, 28 % функціонують у найбільших депресивних районах держави [2].

Досить цікавим також є досвід Ізраїлю з інтеграції людей з обмеженими можливостями. Соціальні підприємства держави функціонують у сфері екології, підтримки вразливих категорій населення шляхом їх інтеграції, адаптації, навчання, працевлаштування, організації корисного відпочинку. В ізраїльській компанії Hameshakem, 50 % акцій якої належать державі, працюють приблизно 95 % людей з інвалідністю. При цьому, вона не лише працевлаштовує, але і виконує місію інтеграції та реабілітації людей з інвалідністю. Hameshakem отримує дотації від держави, розмір яких залежить від кількості працівників. За місцевими законами, компанії, на яких працюють люди з інвалідністю, мають можливість отримувати гарантовані державні замовлення, а також звільняються від сплати податку [4].

Аналізуючи досвід розвинених країн стосовно джерел фінансування соціальних підприємств, визначено, що власні надходження є головним джерелом фінансування 54,28 % компаній, грантова підтримка – 27,11 %, пожертви – 5,96 % та інвестиції – 4,61 %. Слід зазначити, що розподіл джерел фінансування має відмінності в залежності від країни. Так, наприклад, фінансування за рахунок власних надходжень в Іспанії становить 74,5 %, а у Румунії – 28,5 %; гранти складають 36,2 % у Швеції та 18,9 % у Китаї; пожертвування у Румунії характеризуються 12,1 %, а в Угорщині цей показник тільки 1,7 %; розмір інвестицій складає 21 % у Китаї, порівняно с 0,6 % в Іспанії.

За даними проведеного у 2017 р. Європейською комісією дослідження, відзначено, що значні обсяги соціальних послуг обумовлені державним фінансуванням. Наприклад, в Італії приблизно 45 % соціальних підприємств підтримуються державою та є їх основними «клієнтами» [15]. Соціальні підприємства Великої Британії мають різні варіанти отримання фінансування: грантові програми; позики; SRI інвестиції; Social Impact Bonds (SIBs); інвестиції в акціонерний капітал; краудфандинг; гроші на «добрі справи», залучені від National Lottery (державний орган «Big Lottery Fund»).

Слід зазначити, що доходи від взаємодії з державними компаніями отримали приблизно 52 % соціальних підприємств [1; 5]. У 2014 р. Велика Британія

ввела податкові пільги, що надаються соціальним інвесторам; тобто податок на прибуток фізичних та юридичних осіб, які інвестують у розвиток соціального підприємництва, знижується на 30 % [18].

У процесі розвитку соціального підприємництва в Україні необхідно звернути увагу на зусилля Великобританії у цьому питанні, яка у 2001 р. створила спеціальний підрозділ з питань соціального підприємництва (Social Enterprise Unit) при Департаменті торгівлі і промисловості, а вже у 2006 р. заснувала «Департамент третього сектору» (The Office of the Third Sector – OTS) при Кабінеті Міністрів з метою сприяння активній взаємодії державних органів влади на усіх рівнях з підприємствами третього сектору [11].

В Україні соціальне підприємництво користується широким спектром форм підтримки з боку міжнародних фондів та організацій. Так, у 2011 році в Україні відкрилися три інформаційно-методичні центри з підтримки населення в інтересах соціального підприємництва за ініціативою проекту «Розвиток соціального підприємництва» та за підтримки Фонду «Східна Європа», Британської ради, Міжнародного фонду «Відродження», «Price Waterhouse Coopers в Україні», Ерсте Банку та Українського фонду підтримки підприємництва [9].

Розвиток соціального підприємництва сприяв заснуванню таких центрів у Львові (Український Католицький університет), Луганську (Луганський Благодійний фонд «Крок у майбутнє»), Ужгороді (ГО «Мое Закарпаття»), Житомирі (ГО «Житомирська обласна Асоціація науковців та бізнес-консультантів»). В подальшому у 2017 р. це сприяло виданню посібника «Що слід знати про соціальне підприємництво» в рамках проекту «ПРОМІС» [7].

У 2018 р. в Україні розпочато новий проект за фінансової підтримки Європейського Союзу, який отримав назву «Соціальне підприємництво: досягнення соціальних змін за ініціативою «знизу»». Сутність проекту полягає в покращенні добробуту, сталого розвитку України за рахунок підтримки протягом 2,5 років механізмів популяризації та просування концепцій розвитку соціального підприємництва. Ініціатором запровадження проекту є БО «Український форум благодійників», який співпрацює з міністерствами України (Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Міністерство культури та інформаційної політики України), компанією Civitta, креативним простором «Часопис», Національним університетом «Києво-Могилянська академія» та Українським католицьким університетом. Підтримка проекту надається партнерами: ГО «Фонд «Професійний розвиток Запоріжжя», «Фонд «Професійний розвиток Харкова», БО МБФ «Імпакт Хаб Одеса», ГО «Фонд «Професійний розвиток», Об'єднання «New Door» (Латвія), ГО «Open Coffee Club». Також у цьому році Українська соціальна академія за підтримки міжнародної програми «Social

Impact Award» сприяла збору заявок на навчання населення віком від 17 до 25 років, які бажають дізнатися про можливості соціального підприємництва та мають власні ідеї щодо розвитку свого соціального бізнесу [14].

Але слід зазначити, що в Україні немає законодавчо встановленого терміну «соціальне підприємництво», а також нормативної бази для регулювання даного виду підприємницької діяльності. Досі залишається дискусійним питанням: «Чи необхідно визначати «соціальне підприємництво», створювати рамки для його функціонування»?

На даний час соціальні підприємці не мають пільг; вони є «найсвідомішими» підприємцями, які дійсно відчувають відповідальність за свої дії перед суспільством, а не тільки бажають отримати дотації від держави. Тому головна теза соціального підприємництва – свобода вибору форм, методів та напрямів функціонування – надалі залишається дискусійною у наукових і політичних колах.

За даними британського уряду, кожна четверта людина прагне створити соціальне підприємство (цей сектор складає 9 % в сфері малого бізнесу при зайнятості 1,44 млн людей). В Україні статистика щодо кількості соціальних підприємств не є такою оптимістичною, але впродовж останніх років все ж спостерігається їх зростання.

Згідно з глобальною статистикою, 5,2 % соціальних підприємств проіснували більше 10 років. Розглянемо основні проблеми соціального підприємництва, методи їх вирішення та відповідні можливості для подальшого розвитку (табл. 1).

Саме через наявність системних проблем у розвитку соціального підприємництва в сфері економіки і соціально-економічних відносин пріоритетом розвитку країни повинні бути цінності та принципи, що відображають потреби і вимоги суспільства. Лише за можливості добровільної участі, наявних принципів самодопомоги та самостійності соціальне підприємництво зможе утримувати рівновагу між економічною вигодою та соціальною справедливістю на усіх рівнях управління солідарної економіки.

Солідарна економіка включає безліч найрізноманітніших соціально-економічних структур, громадські організації, асоціації, товариства взаємодопомоги, кооперативи та фонди, методи і механізми соціально-професійної інтеграції яких спрямовані на спільне адміністративне управління, обмеження розмірів прибутку заради соціальних цінностей, укріplення солідарності та співробітництва.

Важливим напрямом підтримки соціального підприємництва як елемента солідарної економіки є максимальна адаптація та впровадження норм і прин-

ципів вже існуючих та функціонуючих механізмів регулювання економіки згідно з нормативно-правовими актами країн ЄС.

Таблиця 1

Проблеми, методи вирішення та відповідні можливості для подальшого розвитку соціального підприємництва в Україні [7–9, 2, 13]

Проблеми соціального підприємництва	Методи вирішення проблем соціального підприємництва	Можливості подальшого розвитку соціального підприємництва
1	2	3
Невідповідні фінансові цілі (відсутність стійкої бізнес-моделі та плану реалізації)	<p>Створення стратегії фінансової стійкості на основі:</p> <ul style="list-style-type: none"> - роботи з новими сегментами споживачів; - інноваційності продукції; - додавання до основного продукту додаткових послуг); - опрацювання нових каналів збуту; - опрацювання PR: позиціонування, «перепакування» продукту 	<p>Зростання лояльності споживачів до продукції та послуг соціальної спрямованості.</p> <p>Зацікавленість великого бізнесу в аутсорсингу.</p> <p>Саме великі підприємства не утримують на балансі допоміжні служби та відповідні підрозділи через наявність постійних витрат, тому частіше спостерігається замовлення допоміжних послуг, що дає змогу розвитку малого бізнесу.</p> <p>Укладання угоди на отримання допоміжних послуг з боку соціального підприємства зменшує ймовірність банкрутства на 1-2 роки, що формує умови для аутсорсингу та вирішує соціальну проблему внаслідок допомоги місцевим громадам</p>
Відсутність бізнес-навичок. Наявність в соціальному бізнесі населення з відповідними проблемами (відсутність досвіду ведення бізнесу й управління через брак бізнес-освіти, участі у бізнес-інкубаторах, акселераторах)	<p>Отримання якісної освіти шляхом відвідування лекцій, workshops з мінімальними витратами часу, опанування більш цілеспрямованих програм підготовки з наданням всебічної підтримки.</p> <p>Отримання власного досвіду через аналіз здійснених помилок при веденні бізнесу</p>	<p>Наявність ресурсів, які не задіяні традиційним бізнесом.</p> <p>Категорії людських ресурсів:</p> <ul style="list-style-type: none"> – населення з інвалідністю, люди з залежностями; – внутрішньо переміщене населення, біженці, національні меншини; – населення похилого віку та молодь; – багатодітні родини. <p>Можливість надання споруд, будівель для соціального підприємництва та їх трансформації в офісні центри для зазначененої категорії населення. Формування прибудків, спрямованих на вирішення місцевих проблем</p>

1	2	3
Недостатній доступ до капіталу (блізько 60 % соціальних підприємств важко отримати необхідні фінансові ресурси), бо є великий ризик для інвесторів	Самофінансування, банківські позики, пошук інвесторів, краудфандинг, гранти. Потреба в брендах, для яких суспільна мета важливіша за прибуток. Наявність соціального низько-конкурентного ринку та перспективи росту попиту на продукцію	<ul style="list-style-type: none"> Соціальне підприємництво підтримується міжнародними фондами та організаціями (підтримка внутрішньо переміщених осіб в рамках Програми Розвитку ООН, Міжнародної організації з міграції), програмами-донорами (Фонд «Монсанто», Міжнародний благодійний фонд «ДоброБут громад» (Heifer International), програмою соціального інвестування «Western NIS Enterprise Fund (WNISEF)»). За всебічної підтримки створюються робочі місця для внутрішньо переміщених осіб в Україні, місцевого населення Донецької та Луганської областей, проводяться тренінги та надаються гранти для вимушених переселенців
Посилення санкцій за помилки в підготовці форм звітності для громадських організацій, постачальників	При розгляді законопроектів необхідно врахувати висновки Венеційської комісії. Об'єднання мають право здійснювати підприємницьку діяльність відповідно до поставлених цілей. Стаття 16 Закону «Про благодійну діяльність та благодійні організації» передбачає право благодійної організації на здійснення господарської діяльності без мети отримання прибутку, але тільки за умови досягнення статутних цілей. Відповідно до статті 133 Податкового кодексу України, спрямування доходів (прибутків) не-прибуткових організацій відбувається виключно на покриття витрат, пов'язаних з утриманням організації, реалізацією цілей, завдань напрямків діяльності, відповідно до установчих документів. Наявність таких норм в законодавстві України обумовила розвиток соціального підприємництва	Відсутність закону, який би регулював соціальне підприємництво. Можливість обрання соціальним підприємством оптимальної організаційно-правової форми (ОПФ) для формування бізнес-моделі з точки зору особливостей оподаткування. Еволюціонування соціального підприємства: від комерційного проекту громадської організації до публічного акціонерного товариства

Висновок. Зростання кількості соціальних підприємств спонукає активність громадян на співпрацю з владою та дозволяє створювати в Україні механізм вирішення проблем соціальної держави з солідарною економкою. Саме тому соціальне підприємництво в сучасних глобалізаційних умовах є фактором прискорення позитивних соціально-економічних змін, задоволення людських потреб, сталого розвитку країни в цілому.

Найбільш прийнятними сферами соціального підприємництва є: сфера освіти та працевлаштування незахищених категорій населення, соціальна сфера, сільське господарство, виробництво харчових продуктів, рекреаційна сфера, легка промисловість, енергоефективність, екологічна діяльність, дитячі товари та послуги, фізична культура, будівництво.

Підприємцями у сфері соціального підприємництва найбільш частіше стають вразливі категорії суспільства: з особливими потребами; люди, які перебувають в складних життєвих обставинах; жінки; учасники АТО та члени їх родин; етнічні меншини; діти та молодь; літні люди.

Список використаних джерел

1. Брындін Е. Г. Международная экономическая солидарность / Е. Г. Брындін // Бюллетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2012. – № 1 (5), Том 1. – С. 30–34.
2. Гулевська-Черниш А. Соціальне підприємництво: європейський зліт vs український реалізм. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/SOCIUM/socialne-pidpriyemnistvo-yevropeyskiy-zlit-vs-ukrayinskiy-realizm-272250_.html
3. Ігнатович Н. Зарубіжний досвід розвитку соціального підприємництва / Н. Ігнатович, В. Гура // Вісник київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Економіка. – 2014. – Випуск 12. – С. 22-25.
4. Кудлай В. Г. Досвід Ізраїлю в розбудові соціального підприємництва // зб. матеріалів III Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Інноваційне підприємництво: стан та перспективи розвитку» (29–30 березня 2018 року) Київ, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана».
5. Марк Річардсон. Соціальне підприємство: Уроки, вивчені у Великобританії // Доповідь на II Всеукраїнському форумі соціальних підприємців. – Київ, 16.11.2016.
6. Назарук В. Головний ресурс соціального підприємця. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/opinion/nazaruk.html>
7. Посібник «Що слід знати про соціальне підприємництво», 2017. ПРОМІС – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pleddg.org.ua/ua/2017/shho-slid-znati-pro-socialne-pidpriiem/>
8. 5 великих можливостей для розвитку соціального підприємництва в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://delo.ua/business/5-mozhlivostej-dlya-rozvitku-socialnogo-pidpriyemstva-v-ukraji-341252/>
9. Развитие в Украине социального предпринимательства позволит решить проблемы с социальной адаптацией незащищенных категорий населения – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socialbusiness.in.ua/index.php/novyny/v-ukraini/100-razvitie-v-ukraine-sotsial-nogopredprinimatel-stva-pozvolit-reshit-problemy-s-sotsial-nojadaptatsiej-nezashchishchenykh-kategorij-naseleniya>.

10. Смаглій К. Чи потрібен Україні закон про соціальне підприємництво? / К. Смаглій – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://socialbusiness.in.ua/index.php/novyny/v-ukraini/135-chy-potriben-ukraini-zakon-pro-sotsialne-pidpryemnytstvo>
11. Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін. Посібник / Свінчук А. А., Корнецький А. О., Гончарова М. А., Назарук В. Я., Гусак Н. Є., Туманова А. А. – К: ТОВ «Підприємство «ВІ ЕН ЕЙ», 2017 – 188 с.
12. Социальное предпринимательство: миссия – сделать мир лучше / Джилл Кикал, Томас Лайонс ; пер. с англ. – М. : Альпина Паблишер, 2014. – 304 с.
13. Чому провалюється соціальний бізнес. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/biz/experts/provali-socialnogo-biznesu-prichini-ta-rishennya-50056401.html>
14. Європейський проект розвитку соціального підприємництва стартує в Україні – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socialbusiness.in.ua/index.php/novyny/podii-zakhody/181-yevropeiskiyi-proekt-rozvytku-sotsialnoho-pidpryemnytstva-startuie-v-ukraini>
15. Chien-Chung Huang Blair Donner. The Development of Social Enterprise: Evidence from Europe, North America, and Asia. Research Report #40 March 2018. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://socialwork.rutgers.edu/sites/default/files/report_40.pdf
16. Dees, J. G. The meaning of social entrepreneurship. Center for the Advancement of Social Entrepreneurship, Duke University's Fuqua School of Business, 2001 (revised vers.). [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://centers.fuqua.duke.edu/case/wp-content/uploads/sites/7/2015/03/Article_Dees_MeaningofSocialEntrepreneurship_2001.pdf
17. Dees, G., Guclu, A., Battle Anderson, A. The process of social entrepreneurship: creating opportunities worthy of serious pursuit. – Duke University, the Fuqua School of Business. – 2002. – Режим доступа:https://centers.fuqua.duke.edu/case/knowledge_items/the-process-of-social-entrepreneurship-creating-opportunities-worthy-of-serious-pursuit/
18. Drayton B. Social entrepreneurs don't want to help. They want to change the world. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.egonzehnder.com/cdn/serve/article-pdf/1513691150-c700cbda2b13bb4b6440f602b8d23ef1.pdf>
19. European Commission.Growth. Sectors of the Social economy in the EU: Social enterprises. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises_en
20. North D.C. Institutions, Institutional Change, and Economic Performance. D.C. North. – New York: Cambridge University Press. – P. 81.